

5. Панькин А. Б. Формирование этнокультурной личности: Учеб. Пособие/ А. Б. Панькин. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО “МОДЭК”, 2006. – 280 с. – (Серия “Библиотека педагога-практика”)
6. Кузнецова Т. В. Психологія культури: (Психолог-філософ. аналіз): Курс лекцій. – К.: МАУП, 2006. – 152 с.: іл. – Бібліогр.: в кінці розд.
7. Вознюк С. Філософія як теоретична основа загальнолюдського та національного в структурі духовності особистості //Єдність національного і загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей: Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ, 2002. – 176 с.

The article is dedicated to analysis of picture of view and the number of ethno-linguistic factors of worldview development in the youth age.

Keywords: picture of view, ethno-linguistic factors of worldview.

Отримано: 15.02.2012 р.

УДК 159.923.2:347.96(043.3)

Р.В.Каламаж

Процесуально-змістові аспекти Я-концепції особистості

У статті висвітлюється процесуальний аспект дослідження самосвідомості особистості, який, насамперед, передбачає вивчення психічних процесів, механізмів і закономірностей формування уявлень суб'єкта про себе. Аналізуються соціально-перцептивні механізми формування самосвідомості, а також механізми соціалізації особистості, в результаті дії яких формуються змістові компоненти та структура Я-концепції. Окрема увага приділяється дії означених механізмів у сфері професіоналізації майбутніх фахівців.

Ключові слова: самосвідомість, Я-концепція, інтеріоризація, ідентифікація, рефлексія, децентрація.

В статье рассматривается процессуальный аспект исследования самосознания личности, который, прежде всего, состоит в изучении психических процессов, механизмов и закономерностей формирования

представлений суб'єкта о себе. Анализируются социально-перцептивные механизмы формирования самосознания, а также механизмы социализации личности, в результате действия которых формируются содержательные компоненты и структура Я-концепции. Отдельное внимание уделяется действию механизмов в сфере профессионализации личности.

Ключевые слова: самосознание, Я-концепция, идентификация, интериоризация, рефлексия, децентрация.

Виходячи з того, що концептуалізація “Я” може відбуватися в структурному чи процесуальному планах, на що вказували І.С.Кон, Л.Г.Терлецька та ін., а також зважаючи на підходи до виділення змістових аспектів самосвідомості (С.Т. Джанер’ян, В.І.Моросанова, Е.О.Аронова), ми виокремлюємо три аспекти дослідження Я-концепції: процесуальний (передбачає вивчення психічних процесів, механізмів та закономірностей формування уявлень суб’єкта про себе), структурно-функціональний (передбачає дослідження Я-концепції як цілісної системи, структурна організація якої визначає її системні функції), змістово-результативний (передбачає встановлення результату відображення в самосвідомості уявлень суб’єкта про себе).

Процесуально самосвідомість виступає у вигляді процесів, за допомогою яких людина пізнає (сприймає, усвідомлює) себе й ставиться (оцінює) до себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки, у всіх формах взаємодії з іншими людьми[1]. У цьому аспекті Я-концепція – продукт самосвідомості.

Процесуальний бік Я-концепції, передбачає, відповідно, що особистість упродовж свого життєвого шляху перебуває під впливом зовнішнього середовища, конкретних умов спілкування та взаємодії з людьми, завдяки чому “Я” наповнюється новим змістом і суб’єкт набуває нових властивостей і якостей. Завдяки такому підходу актуалізується питання про якість соціального середовища, яке оточує людину, про значення навчання і виховання як основних засобів, провідних сил розвитку особистісної та професійної Я-концепції.

Л.М.Мітіна зазначає, що “при всій відносності відмінностей між діючим і рефлексивним Я, на що неодноразово вказував І.С.Кон, завдання формування самосвідомості передбачає виділення й аналіз, перш за все, процесу самосвідомості, того, як людина приходить до того чи іншого уявлення про себе, які внутрішні дії при цьому здійснює, на що опирається [2]”. Ми поділяємо таку позицію, оскільки вирішення проблеми формування Я-концепції передбачає не тільки орієнтацію на її методологічну модель, яка задає орієнтири

щодо змісту, структури та критеріїв її сформованості як підсумкового продукту самосвідомості. Необхідно розуміти й враховувати систему психологічних механізмів, взаємодія яких забезпечує формування Я-концепції в єдності її системних принципів: диференціації, інтеграції, ієрархізації.

З точки зору психології особистості та соціальної психології основними механізмами формування Я-концепції як системи уявлень про себе є: *дзеркальне відображення* – інтерналізація думок та значимих оцінок інших (Мід, Кулі, Розенберг); *соціальне порівняння* – порівняння свого теперішнього зі своїм минулим, домагань з досягненнями, а також порівняння себе з іншими людьми (Фестінгер), *самопрезентація та самоверифікація* – побудова моделі презентації того чи іншого аспекту свого Я, антиципація можливих реакцій на дане пред'явлення з боку інших людей, порівняння антиципованої реакції з реальною, поточний моніторинг адекватності/неадекватності реакцій та коректування при необхідності (Сванн); *самоатрибуція* – формуючи уявлення про саму себе та причинність вчинюваних дій, людина покладається на інформацію з трьох основних джерел: аналіз внутрішніх імпульсів, спостереження за своєю поведінкою, аналіз обставин, за яких ця поведінка реалізується. Чим суперечливіші та невизначеніші внутрішні імпульси, тим більшою мірою людина покладається на свої вчинки та обставини (Бем та ін.) [7; 11; 13]. Крім соціально-перцептивних механізмів формування самосвідомості, виділяються також механізми соціалізації особистості: *інтеріоризація, ідентифікація, стереотипізація, рефлексія, децентрація* тощо. В результаті дії вказаних механізмів формуються змістові компоненти та структура Я-концепції. Я-концепція наповнюється різним змістом, оскільки знання про себе на основі певних принципів відбираються, диференціюються, зберігаються в пам'яті (мають різну доступність при їх актуалізації), а також упорядковуються, ієрархізуються та інтегруються з іншими психологічними компонентами внутрішнього світу.

При всій різноманітності зазначених вище механізмів можна виокремити спільну для них основу – наявність критеріїв оцінки самого себе. Критерії належать до тих стандартів та ознак, на які ми опираємося, виносячи судження та приймаючи рішення. Критерії належать до “суб’єктивного досвіду” на противагу фактам та явищам, які є “об’єктивною реальністю”.

Народжуючись, людина не володіє якою-небудь системою критеріїв. Вона засвоює ці оцінки впродовж усього життя – ними можуть стати загальнокультурні, соціальні, індивідуальні ціннісні

уявлення, стандарти, стереотипи сприйняття, моральні принципи, правила поведінки тощо. Однак, поки система таких критеріїв не вибудована, увага автоматично скеровується на оцінки від інших людей і на порівнювання себе з іншими, й тим самим оточення відіграє фундаментальну роль у формуванні уявлень окремої особи.

Важливою передумовою інтеріоризації зовнішнього досвіду у внутрішній план особистості є *ідентифікація*. Внаслідок процесів ідентифікації формується важливий змістовий компонент Я-концепції – ідентичність. Традиційно в ідентичності виділяють дві великі підсистеми: особистісну та соціальну ідентичність. Соціальна ідентичність визначається приналежністю людини до різних соціальних категорій. Вона складається з тих аспектів образу Я, які впливають із сприйняття індивідом себе як носія певного соціального статусу (стать, вік, сімейний статус, стратифікаційна позиція тощо), члена певної соціальної групи[6]. Однак соціальна ідентичність являє собою більше, ніж просто узгоджені категорії, у яких визначається індивід. Вони часто включають соціальні моделі, що слугують як стандарт для самооцінки. Індивід не просто сприймає себе як носія певного статусу чи члена певної групи, він сприймає деяку ідеальну соціальну роль[11]. Цей ідеал містить багато таких елементів, як риси, атитюди, поведінка, цінності, норми тощо. Отже, рольова модель є стандартом, із яким порівнює себе виконавець ролі.

Особистісна ідентичність складається з тих Я-образів, просторова визначеність яких задана в континуумі між Я-ідеальним та Я-реальним. Як правило, цей елемент відособлюється від особистісної ідентичності, що пов'язана з індивідуальними особливостями та взаємостосунками з іншими людьми. Отже, особистісна ідентичність розглядається як унікальність людини, що проявляється в її відмінності від інших членів групи. Досліджують ступінь диференційованості, гнучкості, адаптивності особистісної ідентичності (Ю.В.Ставропольський) [8].

В.В.Столін, спираючись на ідею поєднання вертикальної будови самосвідомості з різними рівнями активності людини, виділяє в Я-концепції дві складові: приєднуючу та диференціюючу. *Приєднуючу складову* (чи систему самоідентичності) автор визначає як “знання про ті загальні риси і характеристики, які об'єднують суб'єкта з іншими людьми”. *Диференціююча складова* – це “знання, що вирізняють “Я” суб'єкта порівняно з іншими людьми...Ця остання складова надає суб'єкту відчуття своєї унікальності і неповторності” [10]. Диференціююча та приєднуюча складові Я-концепції по-різному співвідносяться між собою залежно від того, на якому

рівні – організму (біологічної істоти), соціального індивіда чи особистості – проявляється активність людини.

М.Яримович зазначає, що унікальність означає неповторність і виключає будь-яке порівняння з іншими. Отже, людина отримує свободу саморозвитку та творчості у всіх сферах діяльності. Вона може вчиняти не керуючись законом наслідування: “як всі, так і я”, а відповідно до своїх власних творчих намірів, помислів, прагнень. Отже, у складі критеріїв оцінювання (цінностей, цілей тощо), поряд із заданими суспільством, іншими людьми, з’являються персональні стандарти, визнані як власні й бажані щодо свого бачення, вибору та цілей. Отже, можна говорити про існування в Я-концепції *двох оціночних систем*: системи соціальних критеріїв оцінок та системи власних критеріїв, які можуть і не збігатися.

Ю.В.Ставропольський, аналізуючи погляди Дж.Марсія, звертає увагу на розрізнення “конструйованих” ідентичностей та “присвоєних” ідентичностей в еріксонівському сенсі. Самостійно сконструйована ідентичність – це “присвоєна” ідентичність, на яку накладається процес прийняття рішень. Конструювання ідентичності починається тоді, коли людина починає самостійно приймати рішення про те, ким їй стати, до якої соціальної групи приєднатися, які переконання розділяти, які цінності засвоїти. Згідно з дослідженнями Дж.Марсія, люди з “присвоєною” ідентичністю засвоїли той план свого життя, який склали для них батьки або інші авторитетні люди. В майбутньому вони бачать себе такими, що прагнуть відповідати заздалегідь заданому набору міжособистісних та професійних зразків. Їх самоповага визначається тим, якою мірою вони виконують завдання, поставлені перед ними. Люди ж з “конструйованими” ідентичностями можуть модифікувати чи відкидати деякі елементи “присвоєної” ідентичності, відчують власну участь в цьому самостійно ініційованому та самостійно скеровуваному процесі. Вони не тільки знають про себе, хто вони такі, вони знають, як вони стали такими й що вони зробили, щоб стати такими. Майбутнє для них – це творчість у реалізації ідентичності, а не вік відповідності заздалегідь визначеним стандартам [9].

У вітчизняній психології близьким до поняття ідентичності є поняття самовизначення. Відмінність у значенні понять ідентичності та самовизначення полягає в тому, що ідентичність розглядається як структура, що “складається” в процесі онтогенезу, яка може набуватися та зберігатися без спеціального усвідомлення, в той час як в роботах вітчизняних авторів самовизначення розглядається як усвідомлений вибір [3].

Підсумовуючи вищенаведене, можна дійти висновку, що ідентифікаційні процеси є суттєвою передумовою становлення Я-концепції особистості. Вони залежать від дії факторів середовища та оточення особистості, від культурно-історичного контексту, й, що не менш важливо, від внутрішньоособистісних чинників.

Унаслідок теоретичного аналізу дії механізму ідентифікації можна визначити важливу системну ознаку Я-концепції – її одночасну *унікальність* та *категоріальність*, що впливає із досліджень диференціюючої та приєднуючої складової Я-образу (В.В.Столін), особистісної та соціальної ідентичності (Д.Я.Райгородський), его-ідентичності (Е.Еріксон), сконструйованих та присвоєних ідентичностей (Дж.Марсія), самовизначення (Л.І.Божович, М.Р.Гінзбург) тощо. Власна унікальність, що пов'язана із індивідуальними критеріями оцінювання, уявленнями про свої атрибутивні особливості, відмінності від інших людей, континуумом Я-реальне – Я-ідеальне забезпечує потребу в самовизначенні та самореалізації. Категоріальність, що пов'язана з системою соціальних критеріїв оцінок, уявленнями про схожість з іншими людьми, забезпечує потребу людини в приналежності до спільноти, прагнення бути в ній, вдосконалювати її.

Воднораз і в аспекті унікальності, і в аспекті категоріальності індивіди прагнуть до збереження чи підвищення своєї самооцінки, самоповаги, до позитивного образу себе. Що стосується сфери професіоналізації, то професійна ідентифікація розглядається нами як важливий механізм і критерій досягнення професіоналізму в процесі становлення особистості як професіонала. У професійному аспекті є сенс розглядати такі компоненти соціальної та особистісної ідентифікації, як зіставлення образу “я-професіонал” і еталонної моделі професіонала (образ професіонала), представленість власної системи критеріїв професіоналізму, сформованість ціннісно-сислової сфери, пов'язаної з професійною спільнотою, завданнями професійної діяльності, а також зі смислами професійної само-реалізації. Предметом аналізу має стати питання про специфіку співвідношення особистісної та професійної ідентичності в структурі професійної Я-концепції.

У психологічній літературі аналізуються такі процеси само-свідомості, внаслідок яких індивід формує уявлення про себе: самопізнання, самооцінювання, самоствавлення. Особливе місце займає рефлексія як “синтетична психічна реальність, яка виступає і як психічний процес, і як психічна властивість, і як психічний стан одночасно, але не зводиться до жодного з них [цит. по 4, с. 56]”. Як зазначає О.С. Ноженкіна, рефлексія консолідує Я-концепцію, з

одного боку, сприяючи динамічності її змісту, а з другого – підтримуючи її стабільність. У випадку заниженої самооцінки фахівця, негативної Я-концепції рефлексивний самоаналіз стає найважливішим корекційним інструментом [там само].

Шляхом рефлексії особа формує свій образ Я, вчиться нормувати і формувати уявлення про те, ким вона хотіла б стати. У такий спосіб людина, з одного боку, збагачується новими соціально-рольовими здобутками, а з іншого – попередній індивідуальний досвід змістовно розширюється і збагачується.

Звертає на себе увагу праця І.Д.Пасічника, в якій вчений аналізує таку форму рефлексії, як переосмислення у контексті рушійної сили його появи – проблемної ситуації. Переосмислення людиною в процесі мислення інтелектуального (тобто образів предметних ситуацій, задачі) і особистісного змістів (тобто образів особистості, з якими ототожнює себе “Я” під час переживання проблеми) є механізмом їх зміни і, відповідно, породження психічних новоутворень у проблемно-конфліктних ситуаціях. Отже, переосмислення як спосіб ідеальної взаємодії людини зі світом, тобто активного становлення “Я” у проблемно-конфліктній ситуації, визначає її самозміну і саморозвиток, що дозволяє трактувати переосмислення як рефлексію [5]. У процесі розв’язання нестандартних, конфліктних ситуацій людина починає переосмислювати власні стереотипи шляхом саморефлексії, який полягає у тому, що людина не уникає вирішення проблемно-конфліктної ситуації, а активно шукає необхідне рішення, осмислює ситуацію як таку, від вирішення якої залежить особистісна самооцінка “Я”, як здатної чи нездатної творчо вирішувати завдання. Це, в свою чергу, слугує передумовою для реалізації продуктивного способу, що здійснюється у вигляді інтелектуальної рефлексії, коли особою переосмислюються раніше запропоновані нею варіанти вирішення завдання, щоб їх дискредитувати, відкинути та виявити реальний зміст проблеми. Доводиться, що у процесі такого переосмислення відбуваються інтелектуальні (перебудова мислительного досвіду, народження нового знання про зміст завдання та про спосіб його перетворення у необхідний результат) та особистісні новоутворення, що відображають нове “Я” [там само].

Рефлексивні складові самосвідомості, створюючи підґрунтя для розвитку адекватної професійної ідентичності, виступають важливим чинником формування й індивідуальної системи ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців. Потрібно зважати на різний ступінь розвитку рефлексії у студентів, адже одні схильні аналізувати себе, розмірковувати над своїми недоліками та

позитивними якостями, задумуватись над самовдосконаленням, а інші більш схильні до афективного та ситуативного реагування. Це відображається на адекватності професійної самооцінки, яка переноситься потім у сферу безпосередньої професійної діяльності.

У дослідженні М.Яримович наводиться типовий психологічний портрет людини без належного розвитку внутрішнього суб'єктивного світу [12]. Такій людині притаманний низький рівень розвитку рефлексивного осягнення світу й самого себе. Сфера самосвідомості характеризується низьким рівнем самопізнання, людині важко спромогтися на самокритику (що не варто плутати з почуттям меншовартості, “комплексом неповноцінності”), вона не готова прийняти відмінності між Я-реальним і Я-ідеальним, адже це вимагає незалежного відокремлення ідеалів від їх афективних проєкцій. Нерозгорнутою є й часова перспектива у напрямку до майбутнього, у зв'язку з чим людина живе виключно своїми власними нагальними потребами. До цього образу додається тиск зовнішнього середовища, оскільки без розвитку суб'єктивності людина майже не може протистояти тиску оточення. Розвиток суб'єктивності залежить від того, якими інструментами у взаємодії зі світом користується індивід – раніше засвоєними схемами й стандартами, чи користується рефлексивним аналізом пізнаного, що пов'язаний із ментальним збагаченням у сферах, поєднаних із репрезентацією світу і самого себе.

Рефлексивна форма психічної регуляції не є вродженою, а набувається в процесі розвитку інтелекту і вольової активності індивіда. Однак, варто зауважити, що розвиток інтелекту, здатність до аналітичного мислення, стратегічного планування, на нашу думку, є необхідною, але недостатньою умовою для успішного здійснення самопізнання, виокремлення свого “Я”, адже розвиток інтелекту дає лише інструменти аналізу, а мотивація до їх використання у пізнанні світу й самого себе залежить від рівня актуалізації потреби у самопізнанні.

Рефлексивний спосіб світо- й самосприйняття передбачає володіння здатністю до децентрації, сформованість усталеної, ієрархізованої системи особистісних стандартів, а також не менш важливим є стан мотивації.

Децентрація, як психологічний механізм, дозволяє подолати егоцентризм, формувати діалогічну установку в самосприйнятті та сприйнятті інших людей незалежно від їх категоріального статусу, зважати на потреби та інтереси інших, гармонійно поєднуючи їх з власними (С.В.Васьківська, Е.О.Помиткін та ін.).

Децентрація означає, що об'єкт сприймається в сукупності всіх можливих його станів і трансформацій; враховується не лише

актуальний погляд суб'єкта, а координуються усі позиції в системі об'єктивних відношень.

Згідно з М.Яримович, здатність до децентрації передбачає заняття не тільки з пізнавальної, але й емоційної дистанції щодо самого себе. Тобто йдеться про зниження потреби отримання схвалення себе з боку оточення за будь-яку ціну. Це можливо тільки з розвитком системи стандартів "Я" – власних критеріїв оцінки й самооцінки. Завдяки їм зменшується значення того, як ми виглядаємо в очах інших, а починає цінуватися наша вартість у власних очах. Формування власних стандартів бажаного є переломом у досягненні незалежності від оточення [12].

Навички децентрації можна спеціально тренувати в діяльності та іграх, де той, хто навчається, перебуває в різних позиціях (пасивний спостерігач, активний контролер, організатор, критик, опонент тощо).

Інтеріоризація, як відомо, означає перехід від соціальної психічної функції як результату соціальних відносин до власне психічної функції (як надбання індивіда). Внаслідок інтеріоризації зовнішнього плану професійної діяльності у внутрішній план свідомості майбутнього фахівця формується центральне новоутворення професійної самосвідомості – відчуття себе суб'єктом професійної діяльності і розвитку. У вітчизняній психології цей аспект часто розглядається в координатах відповідальності як міри внутрішньої включеності в професійну діяльність (Г.О.Балл, В.І.Моросанова, В.А.Семиченко, Ф.О.Фонарьов, Л.Б.Шнейдер та ін.).

Отже, врахування багатоманітності механізмів, внаслідок яких відбувається становлення і формування особистісної і професійної Я-концепції майбутнього фахівця дозволяє більш планомірно і цілеспрямовано побудувати систему психолого-педагогічних умов її якісного розвитку.

Список використаних джерел

1. Джанерьян С.Т. Профессиональная Я-концепция: дис... д-ра психол. наук: 19.00.01. / Светлана Тиграновна Джанерьян. – Ростов-на-Дону, 2005. – 442 с.
2. Митина Л.М. Формирование профессионального самосознания учителя / Л.М. Митина // Вопросы психологии. – 1990. – №3. – С.58–64.
3. Моросанова В.И. Самосознание и саморегуляция поведения / В.И. Моросанова, Е.А.Аронова. – М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2007. – 213 с.

4. Ноженкина О.С. Профессиональная деформация учителя и педагогическая рефлексия / О.С. Ноженкина // Вопросы психологии. – 2009. – № 2. – С. 55–63.
5. Пасічник І.Д. Специфіка підготовки майбутніх спеціалістів у контексті економічної психології / І.Д.Пасічник // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. – Острог: Вид-во Нац-го ун-ту “Острозька академія”, 2008. – Вип.10. – С. 6–10.
6. Психология самосознания: Хрестоматия. – Самара: Бахрах-М, 2007. – 672 с.
7. Семечкин Н.И. Социальная психология: Учебник для вузов / Н.И. Семечкин. – СПб.: Питер, 2004. – 376 с.
8. Ставропольський Ю.В. Кросскультурные различия в структуре личностной идентичности (американо-российское исследование) / Ю.В. Ставропольський // Вопросы психологии. – 2009. – № 2. – С.98 – 107.
9. Ставропольський Ю.В. Эпигенетическая теория Э.Эриксона / Ю.В. Ставропольський // Психология в вузе. – 2008. – № 1. – С.101–115.
10. Столин В. В. Самосознание личности / В.В.Столин. – М., 1983. – 285 с.
11. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию / В.А.Янчук – Минск: Асор, 2005. – 768 с.
12. Jarymowicz Maria. Psychologiczne podstawy podmiotowości. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe, 2008. – 214 p.
13. Rosenberg M., Kaplan H. Social Psychology of the Self concept. – Arlington Heights, 1982.

The procedural aspect of a research of a personality's self-consciousness research, which primarily foresees studying the mental processes, mechanisms and patterns of a subject's concepts of themselves, has been enlightened in the article. The socio-perceptual mechanisms of formation of self-consciousness as well as the mechanisms of a personality's socialization as a result of which the semantic components and the structure of the I-Concept are formed, have been analyzed. Special attention has been drawn to the influence of the indicated mechanisms in the sphere of professionalization of future specialists.

Keywords: self-consciousness, I-Concept, internalization, identification, reflection, decentralization.

Отримано: 7.02.2012 р.